

Kucserka Zsófia

Regények, vég nélkül

A Különös házasság és a regénybefejezés¹

Mikszáth Kálmán írói életművét három, a korábbiakhoz képest jóval nagyobb terjedelmű regény zárja: a *Különös házasság* (1900), *A Noszty fiú esete Tóth Marival* (1906–1907) és utolsóként *A fekete város* (1908–10).² Ezek a regények nemcsak terjedelmükben térnek el az őket megelőző elbeszélésektől és (kis)regényektől, hanem a lezárás tekintetében is: mindhárom kései regény a történetbefejezés kérdését problematizálja valamilyen módon. A lezárás (vagy annak hiánya) a kései regények esetében a befogadás egyik legfontosabb sarokkövét, problémáját jelenti. A következőkben a befejezés hiányának értelmezési lehetőségeit próbálom meg körbejárni a *Különös házasságra* koncentrálnva.

I. A *Különös házasság* megkettőzött regényzárata

A befejezés problémája természetesen nem egyformán jelenik meg a három regényben, azok inkább változatait nyújtják a lezárás problematikájának. A *Különös házasság* esetében tulajdonképpen egy kettős befejezésű regénnyel találkozunk. A cselekmény a lezárásig egyértelműen halad előre, az elbeszélő biztos, hiteles tudásra alapozva, az igazság nevében bontja ki a történetet. Az első bekezdés a következőképp pozicionálja az elbeszélőt: „Egy még nem is nagyon megsárgult krónika után írom ezeket a dolgokat, úgy, amint következnek. Annyira biztosak és hívek az események egyes fő adatai, hogy a neveket se tartom szükségesnek megváltoztatni, és semmi cirádát, semmi írói arabeszket nem teszek hozzá.”³

Az elbeszélő tényszerű krónikára hivatkozva mutatja be Buttler János és Piroska gyermekkori szerelmének kibontakozását, az eljegyzést, majd a kényszerházasságot. A pereskedés hosszú küzdelmeiben is mindvégig megmarad ez a biztos értelmezésű elbeszélő, aki olvasójának szemernyi kétséget sem hagy a történet felől. A megbízható elbeszélést közvetítő krónikás csak az utolsó fejezetben tűnik el, hogy átadja helyét egy, a történet kimenetelét tekintve bizonytalan elbeszélői szólamnak. A regény itt, az utolsó fejezetben,

1 Az itt közölt írás kibővített és átdolgozott változata a *Mikszáth-kollokvium* című konferencián elhangzott előadásnak: *Mikszáth-kollokvium*. Pécs, Művészetek Háza, 2004. október 29.

2 A Jókai-életrajtot itt most nem tekintem regénynek.

3 Mikszáth Kálmán: *Különös házasság*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960. Kritikai kiadás 13–14. kötet, szerkesztette: Bisztray Gyula és Király István. (A kiadásra a továbbiakban MKÖM, kötetszám, oldalszám rövidítéssel utalok.) MKÖM 13., 5. o.

a történet két eltérő befejezését is felkínálja, mintegy alternatívát nyújtva ezzel az olvasónak, aki a kedvére való lezárást választhatja olvasatában. (Az egyik változat szerint Buttler holtan fekszik a családi kriptában; a másik változatban a temetés csak megjátszott volt, és ő szerelmesével megszököve boldogan él egy távoli vidéken.) A legendás vagy mesei értelmezést, hogy a koporsót üresen temették el, és a két főszereplő bizonyosan megszökött, az eddig megbízható elbeszélő egy szereplő szájába adja, ráadásul egy hangsúlyozottan megbízhatatlan szereplő szájába, így relativizálja annak érvényét.⁴ Tóth uram, a kocsmáros meséli el feleségének, és a történet így terjed el a vidéken. Tóthról pedig alig néhány fejezettel korábban tudtuk meg, hogy nehezen hiszi el kedves hőseiről, hogy azok meghaltak: Buttlernek korábban azt bizonygatja, hogy Napóleon még mindig él.⁵ Történetértelmezéseire egyfajta szándékérvényesítés jellemző: az eseményeket (vagy regénybeli tényeket) szabadon változtatja aszerint, hogy kedvére való történetváltozatot gyúrjon belőlük.

Mikszáth több más regényében, elbeszélésében is szerepeltet ilyen alakokat, akik olvasásmódjára, illetve történetértelmezésére a fenti eljárás jellemző. A *Két választás Magyarországon*ban expliciten is megfogalmazza ennek a történetértelmezési eljárásnak a sajátosságait: „boldogok, mert az történik, amit elgondoltok. II. Rákócit még huszonöt év múlva is hazavártátok a halála után; egyiktek-másiktok találkozott is vele az ország valamely gránicán, ahol álruhában settenkedett. Nem imponál nektek a halál sem. Hisz az csak egy tény. S ti többre veszitek a föltevéseket.”⁶ Tényszerűség és – a történetre vonatkozó – olvasói szándékérvényesítés kerül itt is egymással szembe, csakúgy, mint a *Különös házasságban* Tóth történetértelmezéseiben. Így a regény, miközben felkínálja a legendás happy endes befejezést, egy analogikusan értelmezhető eseten keresztül mindjárt vissza is vonja annak hitelét azzal, hogy példát szolgáltat Tóth tényeket felülíró, saját szándékát vagy elvárását érvényesítő történetértelmezési stratégiájára. A legendás befejezés csak elbizonytalanítva, kérdőjelekkel ellátva kap teret a szövegben.

Ugyanakkor az elbeszélés semmivel sem erősíti meg a másik befejezés érvényét sem: a lezárás végső soron függőben marad, a szöveg azt az olvasóra bízta. A *Tace* című zárófejezet kettős kimenetelével értelmezi át a megelőző fejezeteket, amelyek így szintén kétarcúakká válnak, aszerint, hogy melyik befejezéssel olvassuk a regényt, melyiket fogadjuk el hitelesnek. A huszonkettedik fejezetben például Buttler és Piroksa utoljára találkozik Tóth kocsmájában, és onnan kettesben sétálnak fel a dombra, ahol elválnak. A jelenetet mindvégig a kocsmáros nézőpontjából látjuk, az ő belső beszéde értelmezi azt számunka, így nem is halljuk, hogy hőseink miről beszélgetnek útközben. Ha hitelt adunk a Tóth által híresztelt legendás befejezésnek, akkor ez a jelenet visszamenőlegesen teret enged egy olyan értelmezésnek, amely szerint itt a szereplők a szökés részleteit beszélhették meg. Ehhez hasonlóan működik a koporsó felnyitásának jelenete. Az elbeszélés itt is úgy szerveződik, hogy nem nyújt biztos tudást afelől, hogy mi van a koporsóban; az olvasó abba nem lát bele, csak Buday uram arkifejezéséből vonhat le következtetéseket arra vonatkozóan, hogy ő mit láthatott abban. A jelenet itt az örök nézőpontjából kerül elbeszélésre, és így mindkét vég felőli értelmezésre nyitott marad. A részletben a bizonytalan befejezéstől ingerelt vagy kíváncsivá tett olvasó, aki mint egy nyomozó próbálja eldönteni a történet végét, kedvére fedezhet fel jeleket mindkét értelmezés számára. Eszerint Buday megrendülése a koporsó fölött az egyik értelmezés

4 A Mikszáth-szövegek relativizmusáról bővebben lásd Takáts József: *Mikszáth-szövegek relativizmusa*. Holmi 1997/11.

5 Lásd MKÖM 14., 170–171. o.

6 Mikszáth Kálmán: *Két választás Magyarországon*. MKÖM 9., 7. o.

számára annak a bizonyítékává válik, hogy a koporsó üres volt, míg a halált lezárásként elfogadó olvasók számára hihető lesz Buday önértelmezése: „– *Semmi, semmi – szólt tompán. – A halál megrendítő.*”⁷ (Ugyanezt a kiszólást a másik befejezés felől olvasó az öröknek szánt tettetésként értelmezné.)

Különösen jól megragadható ez a fajta olvasási stratégia Váradai Béla 1910-es Mikszáth-monográfiájában. A *Különös házasságról* írva a szerző olvasónapló-szerűen rekonstruálja saját olvasói magatartását, és számot ad az olvasás közbeni érzelmi, illetve értelmezői aktivitásáról. Lineárisan haladva idézi fel a regényt, és rögtön kiemeli a fiatalok gyermekkori szerelmének és az eljegyzésnek idilli rajzát, melyet a regény legsikerültebb részletének tart. Már itt nyilvánvaló, hogy a szerző Buttler és Pirooska szerelmi története felől olvassa a regényt, és nem az egyház kritikájaként vagy egy társadalmi probléma boncolgatásaként. Olvasóként így meg is rázza a második kötet, amelyben az általa olvasott történet félbeszakad, a szerző azt elejtve a pereskedés bonyodalmaiba merül. Olvasónk hangot is ad elégedetlenségének: „*Nem tagadhatjuk, egyedül az elfogulatlan műélvezet álláspontjáról, azt a kielégítetlenséget, lehangoltságot, melyet bennünk a feladott problémának a második kötetben végigkísért megoldási útja támaszt.*” Váradai olvasóként az olvasás közbeni érzelmeiért vonja felelősségre a regényt és annak íróját. Nem meglepő ezek után, hogy amikor Buttler és Pirooska kocsmabeli találkozásához ér a regény felidézésében, akkor ismét megkönnyebbülten dicséri az idill folytatását. Váradai Béla, aki tehát mindvégig a szerelmi szálát tekintette elsődlegesnek olvasatában, természetesen azt a befejezést választja, amelyik megfelel olvasói beállítódásának: vagyis teljes bizalommal fogadja el, hogy a két főszereplő szerelme titkon, valahol messze beteljesedett. Nem érzékeli, hogy a regény két befejezést is felkínál, amikből ő csak választ; egyértelműnek írja le a regény végét. A befejezés felől pedig reflektálatlanul vetíti vissza értelmezését a korábbi jelenetekre. A már említett sétát például így idézi fel: „*nem lehet [...] jó kívánatainkat nem küldeni az istentől egymásnak teremtettek után, amint a kocsmából gyalogosan megindulnak a dombtető felé, megbeszélve útközben egy más országban való boldog egyesülésiük módját*”. Mikszáth szövegében természetesen erről szó sincs. A regényből nem tudjuk meg, hogy a szereplők miről beszélgettek a séta közben.⁸

Az eldöntetlen zárású, kettős befejezéssel ellátott szöveg tulajdonképpen két különböző regényt foglal magába. A befejezés az olvasás folyamatában kitüntetett pont, és az egész mű utólagos (át)értelmezése függ ettől; ezért a bizonytalan lezárás a regény más, azt megelőző jeleneteit is elbizonytalanítja, azoknak két értelmezési síkját is felkínálja. A *Különös házasságban* a lezárás kettőssége folytán két regény él egymás mellett, amik között az olvasó választhat. Ilyen értelemben magának a regénynek nincsen vége, csak a koherens történetet felépíteni szándékozó olvasó számára áll össze a regény egészként.

A befejezés eldöntetlensége könnyen tetten érhető a regény kritikai fogadtatásának történetében. Az értelmezők között nagyjából fele-fele azoknak az aránya, akik szerint Buttler meghalt, illetve akik szerint boldogan élt tovább. Ugyanakkor ezek az értelmezők lényegében mind problémátlanul elfogadják a kedvükre való befejezést, és fenntartás nélkül azonosulnak az általuk olvasott regényvéggel. Csak néhány kivételszerű szövegben történik utalás arra, hogy a befejezés kétértelmű vagy eldöntetlen⁹, a többség számára ez a probléma nem érzékelhető.

7 MKÖM, 14., 178. o.

8 MKÖM, 14., 172–173. o.

9 Ilyen kivétel: Karácsony Sándor: *A cinikus Mikszáth*. Exodus, Budapest, 1944. 65. o.

II. Olvasói elvárások és regénynarráció

A koherens és egységes történetet felépítő olvasói eljárások könnyen magyarázhatónak tűnnek olyan olvasáselméletek felől, mint például az iseri elmélet.¹⁰ Ugyanakkor, mivel Iser az olvasás általános elméletét igyekezett felállítani, így ebben a konkrét esetben (vagyis egy kettős lezárású regény befogadásában működő olvasási eljárások leírásakor) sem mondhatunk elmélete alapján mást, mint hogy az olvasás általában így működik: koherenciára törekszik. Ha viszont kíváncsiságunk egy adott történeti kontextusban megfigyelhető konkrét jelenségre irányul, akkor ezzel kapcsolatban ez az elméleti keret meglehetősen szűkszavúnak bizonyul. Annak a kérdésnek a vizsgálatában – hogy hogyan értelmezhető a Mikszáth-próza kései szakaszában beállott poétikai változás, amely a regények végét érinti, illetve, hogy ennek a változásnak milyen összefüggései lehetnek korabeli olvasói eljárásokkal – sokkal termékenyebbnek látszik egy olvasástörténeti jellegű megközelítés.

Az olvasástörténeti vizsgálat nem annyira az olvasás általános elméletét próbálja meg leírni, hanem inkább a történeti kontextus által meghatározott konkrét olvasási gyakorlatokat és a különböző olvasói szöveghasználatokat elemzi.¹¹ Úgy tűnik, hogy a kettős befejezés a *Különös házasság* esetében eltérő olvasási stratégiák számára egyaránt olvashatóvá teszi a szöveget. Tulajdonképpen három olvasási minta nyomait találjuk a regény szövegében, és ez a három olvasói eljárás fedezhető fel a regényről írott értelmezésekben, kritikákban is. (1) A szerelmi szálát központinak tekintő, a szerelmi szál mentén olvasók általában azt a befejezést választják, amely szerint a hősök megszöknek, és boldogok lesznek. (2) A társadalmi vagy egyházi, egyházpolitikai szempontot elsődlegesnek tekintők számára a főszereplő halála válik a regény végévé.¹² (3) A harmadik olvasásmód érzékeli az eldöntetlenséget, és reflektál a regényzárás bizonytalanságára. A kérdés – melyet jelen dolgozat feltesz – problémafelvető jellegű: vajon milyen történeti magyarázat adható arra, hogy a regény poétikai felépítése három különböző olvasási igényt is kielégít? Hogyan értelmezi egymást a szöveg történeti kontextusa és poétikai felépítése?

A Mikszáth-próza történetépítésében beállott változás tulajdonképpen csak a regények lezárását érinti, és abban is elsősorban csak a szerelmi szál befejezését. Maguknak a regényeknek a poétikai felépítése, elbeszélési stratégiái lényegében hasonlóak maradnak a korábbi elbeszélésekhez. Egy egészen specifikus változásról van tehát szó, ami nem annyira a romantikából a realizmusba való átlépéssel ragadható meg, mint inkább ennek a speciális, csupán a történetlezárásban megfigyelhető változásnak az elemzésével. A kései regények (csakúgy, mint a korábbiak) beindítják azt a történeti sémát, amely sze-

10 Lásd erről Hajdu Péter: „A regény egységességéről.”, in: *Az elbeszélés módozatai*. szerk.: Józán Ildikó, Kulcsár-Szabó Ernő, Szegedy-Maszák Mihály. Osiris, Budapest, 2003.

11 Roger Chartier elméleti és történeti munkáiban egyaránt arra hívja fel a figyelmet, hogy nem létezik sem absztrakt olvasó, sem pedig absztrakt, anyagiságától, egyediségétől megfosztott irodalmi mű. Chartier szerint kutatásunknak a szövegek konkrét használati módjaira kell irányulnia. Konkrét olvasók konkrét befogadási eljárásait kell szemügyre vennünk, mert ezek az olvasási módok/magatartások/eljárások soha nem függetlenek a szöveg jelentésének létrejöttétől. Lásd Roger Chartier (szerk.): *Pratiques de la lecture*. Payot & Rivages, Paris, 2003.

12 Lásd például Kráhl Vilmos: *Mikszáth a jogász*. Budapest, 1941. A jogi szempontból közelítő értelmező számára nyilván kevésbé érdekes a szerelmi szál története. Kráhl a halált tekinti egyértelmű regényvégnek: „A nagy harc végül is kimeríti Buttler erejét, és a regény azzal végződik, hogy Buttler tragikus áldozata lesz az eredménytelen küzdelemnek. Belehal a küzdelembe, és vele kihal a gróf Buttler család Magyarországon.” Idézi: MKÖM, 14., 266. o.

rint két fiatal szerető szív egymásra talál, és – nehézségek árán – végül egymáséi lesznek. Csakhogy ezekben a regényekben a szereplők nem lesznek egymáséi, így a regények lezárása ellenszegül a séma működésének, megakasztja és zavarba ejti az olvasást. A regények lezárása visszamenőlegesen vonja kétségbe egy olyan olvasási stratégia működését, amely a szerelmi történet felől várja a happy endet. A *Különös házasságban* ugyan a kettős lezárás révén az elbeszélés még lehetőséget ad ennek az olvasásmódnak arra, hogy kiolvassa a regényből a maga boldog befejezését, de *A Noszty fiúban* és *A fekete városban* már nem ajánl fel a regényzárás ilyen alternatív regényvégeket.

Az olvasói elvárások és a regénynarráció alakulásának viszonyát több szempontból is megközelíthetjük. Egyrészt magukból a Mikszáth-szövegekből következtethetünk egyfajta olvasási gyakorlatra, amivel a szerző feltehetően számolt. Láttuk, hogy több Mikszáth-regényben is előfordulnak olyan szereplők, akik úgy értelmezik történeteket, mint a *Különös házasságban* Tóth. Erre az olvasásmódra a tényeket felülíró szándék- vagy akaratjelzés jellemző. Az olvasói szándék és a regényvég alakulása szempontjából érdekes adalék a Csiky Etelka édesapja és Mikszáth Kálmán közti levelezés hátulján fennmaradt feljegyzés, amelyet a kritikai kiadás idéz. Csiky Etelka így emlékszik vissza: „Gödöllőn – jól emlékszem – Péter-Pálkor volt együtt a kedves társaság, melynek tagjai között Bernáth Dezső bácsi [...] is jelen volt, aki akkor családi levéltárukat Mikszáth K. rendelkezésére bocsátotta, ahonnan sok becses és az igazságnak megfelelő adatot gyűjtött a nagy író.

Én, mint polgarista növendék, lelkesen olvastam e regényt napról napra, de rettenetesen bántott, fáj, hogy kérdésemre: »Egymáséi lesznek-e végül Buttler gróf és Horváth Piroska?« azt felelte Mikszáth bácsi: »Nem lehet, mert – és Dezső bácsira mutatott – akkor a valóságnak nem felelnék meg. Ti. Buttler sohase tudott br. Dóry Máriától elválni, amely házasság akaratán kívül történt meg. De hogy kedves kis húgomnak is kedvére írjak, (nagyon szeretett Mikszáth bácsi) majd találok én megfelelő befejezést, aminek meg fog örülni.« Így született meg az az »Utóhang, Tace«, amire büszke vagyok, hogy az én kedvemért íródott, amelyből lehet azt is következtetni, amit én oly igen óhajtottam: Buttler és Horváth Piroska szerelmének teljesülését. Mikszáth bácsi aztán ősszel meg is kérdezett: »Na, kis húgom, meg van-e elégedve a befejezéssel, amit a maga kedvéért írtam?«¹³

Az idézetben szerzői szándék és olvasói elvárás kerül egymással szembe. Az olvasói elvárásban az a fajta szándékjelző olvasási mód fedezhető fel, mint amiről fentebb már volt szó, a szerzői ellenállás pedig a tényszerűsége, valóságosságára hivatkozik vele szemben. A történetet éppen ellenkezőképpen építené a két szándék vagy elvárás, de a regény kettős lezárása végül lehetőséget ad a kompromisszumra: így mindkét igény teljesülhet. Ha el is tekintünk a konkrét visszaemlékezéstől, hiszen ennek fennmaradása esetleges, hitelem bizonyos, akkor is feltételezhetjük egy ilyen jellegű kommunikáció létét szerző és olvasó között. Csiky Etelka visszaemlékezése jó példát mutat arra, hogy milyen szándékok érvényesülhetnek egy adott mű létrejöttében és olvasásában.

Mikszáth Jókai-életrajzának egy részlete nem az olvasói, hanem a szerzői oldalról világítja meg ugyanezt a néma vagy láthatatlan (bár olykor explicitté is váló) párbeszédet a szerzői és olvasói szándék, illetve szöveg és olvasásmód között. Az új földesúr születéséről írva – amit a Jókai-életmű csúcának tart – jegyzi meg Mikszáth a következőt:

„Jókai szerencsés volt abban, hogy meg tudta találni minden időben a szükséges témát. Mert nem véletlen az, hogy már tárgyainál fogva ingert ébresztett az olvasóban. Az »Egy magyar nábob«-ban az 1848 előtti társadalmat rajzolja, mert ehhez áhitozott vissza a regény megjelenésekor, 1853-ban minden magyar szív.«¹⁴ Majd alább:

13 MKÖM, 14., 240–241. o.

14 Mikszáth Kálmán: *Jókai Mór élete és kora*. MKÖM, 19., 50. o.

„Úgy kell őt felfognunk, hogy mikor nagyobb alkotáshoz kíván fogni, mindenekelőtt gondosan fölteszi magának a kérdést: Miről szeretne most a közönség olvasni és mi szükséges ébrentartására? Előbb a miliót dönti el. Csálhatatlan abban az érteke.”¹⁵

A szerző és olvasója közti párbeszéd, amire Csiky Etelka emlékszik vissza, itt is előkerül. Mikszáth feltételezi, hogy Jókai alkotási folyamatának, írói munkájának egyik legfontosabb része volt ez a belső párbeszéd a szerző és az (odaértett) olvasó között. Mikszáth nem kevesebbet állít, minthogy ebben rejlik Jókai sikerének titka, hogy érzékenyen rátapintott olvasójának elvárásaira, és azokat szem előtt tartva alkotta meg regényeinek meséjét. Az olvasói elvárások, az olvasásmódok ismerete, azoknak tudatos szem előtt tartása ilyen értelemben az alkotási folyamat részévé válik, és beépül az adott szövegbe. Az olvasásmódok, olvasási eljárások története az irodalomtörténettel – itt az irodalmi szöveg megírásával – szerves egységbe fonódva jelenik meg a mikszáthi gondolatmenetben.

Láttuk, hogy Jókai kapcsán Mikszáth ennek a feltételezett olvasói elvárásnak a kielégítésében látja Jókai művészetének sikerét; ugyanakkor saját kései regényei éppen ezzel az olvasói elvárással vagy igénnyel szegülnek szembe. Jól megragadható a két szerző narrációs eljárásainak különbsége egy látszólag hasonló regényzárás megformálásában. Az *arany ember*ben, ahol a két szerelmes között nem jöhet létre a házasság, szintén egy álhaláleset teszi lehetővé Tímár Mihály szökését, és a boldog idill beteljesülését a Senki szigetén. Míg a *Különös házasság* szövege egy mendemondára bizza a főszereplő tettetett halál általi szökését, és megbízhatatlan szereplő szájába adva kérdőjelezi meg ennek a távoli boldogságnak a lehetőségét, addig Jókai mindent elkövet, hogy hitelesítse a Senki szigeti idillt. Az *arany ember* Utóhangjában a regény születéséről írva az elbeszélő (aki itt szerzőként lép fel) elismeri, hogy a Senki szigetének ötletét és a regény történetét komáromi legendákból merítette, amiket ő maga sohasem hitt igazán. Egészen addig – írja –, míg természettudós barátja el nem vitte a titokzatos szigetre, ahol aztán ő maga, saját szemével győződött meg az idilli hely létéről és az ott élők életkörülményeiről. Nemcsak, hogy az elbeszélő maga látogatja meg a szigetet és tesz tanúbizonyságot léte mellett, de mindezt a sziget fikciós voltának beismerése után teszi, amivel még nagyobb hatást ér el. Ráadásul az elbeszélő/szerző egy természettudóssal utazik oda, ami szintén hitelesítő funkcióval bír. A természettudós tényszerű kutatásai a szigeten mintha a regényen belül igyekeznének tudományosan is bizonyítani a sziget létét. Jókai úgy szervezi *Az arany ember* zárását, hogy minden lehetséges elbeszélési stratégiát bevet annak érdekében, hogy hitelessé tegye a történetet. A két befejezés mintha egymással vitatkozna. Míg Jókai a tényszerűség érveivel erősíti a szándékérvényesítő olvasási módnak kedvező befejezést, addig Mikszáth a tényszerűség érvét arra használja, hogy a szándékérvényesítő olvasási módnak ellene ható történetet építsen. A kérdés tehát az, hogy milyen más igény, követelés vagy elv jelentkezik a kései Mikszáth-regények lezárásában? Milyen elvárás jut érvényre azon az áron, hogy a házasságot váró, szándékérvényesítő olvasásmód érvénytelen olvasásmóddá váljon és a regények befogadásának akadályozó tényezőjévé minősüljön át? A kérdés megnyugtató tisztázására ebben az írásban nem lesz lehetőség. A következőkben csupán arra teszek kísérletet, hogy felvázoljam annak néhány vonatkozását és lehetséges kontextusát (mint további kutatási irányokat).

15 MKÖM, 19., 52. o.

III. Tényszerűség és történetsema mint narrációs tényezők

Mikszáth, amikor reflektál erre (a szándékérvényesítő, történetsema mentén való) olvasásmódra vagy saját regényeinek befejezésére, akkor általában a valóságnak való megfelelésre hivatkozik, mint ami meggátolja, hogy kielégítse a happy endre áhító olvasót. Erre utal a *Két választás* fent idézett részletében, és ezzel indokolja Csiky Etelka visszaemlékezésében a *Különös házasság* végét. Legkifejtettebben *A Noszty fiú* Utóhangjában foglalkozik a kérdéssel, ahol a lezárás hiányát úgy értelmezi, mint a regény műfaji változásának következményét. Eszerint a regénynek a riporthoz kellene közeledni, ami „legközvetlenebb rajzolata a valóságnak”, és el kell veszítenie szépen lekerekített formáját, hogy pusztán csak az életből kimetszett eset leírásává váljon. A kimetszettség magyarázná, hogy a történet nem ér véget, és a tényekhez való riporter hűség lenne ott a házasság elmaradásának oka.¹⁶ Az indoklás érvénye már magában a *Nosztyban* is kérdésessé válik, de talán még jobban megvilágítja a mikszáthi magyarázat ellentmondásosságát *A fekete város* lezárása. *A fekete város* végével kapcsolatban szintén fennmaradt egy kortárs visszaemlékezést, amelyben Takáts Sándor¹⁷ egy olyan beszélgetést ír le, ami kísértetiesen hasonlít a Csiky Etelka által felidézett párbeszédhez: „Tudott dolog, hogy a regény végén Lócse városa lefejezteti Görgey alispánt. A történeti hűség kedvéért ez bátran elmaradhatott volna. Figyelmeztettük is Kálmán barátunkat, hogy ne így fejezze be a regényt. De ő makacsul ellenállott.”¹⁸ A beszélgetésben itt is olvasói elvárás ütközik a szerzői szándékkal a történet végkimenetelének eldöntésében. Az olvasók mindkét esetben még a mű születése közben szólnak bele a történetalakítás folyamatába, és aktívan részt kívánnak vállalni az írás munkájából. (Erre nyilvánvalóan a folyóiratbeli megjelenés adott lehetőséget). Takáts Sándor azonban (Etelkával szemben), úgy tűnik, nem tudta keresztülvinni olvasói szándékát; Mikszáth a maga elképzelése szerint fejezte be a regényt, és ezzel ellene ment a fiatalok boldogságára vágyó olvasói elvárásnak. A felidézett beszélgetés egyik legérdekesebb vonása, hogy Takáts Sándor Mikszáth saját normáit vagy elveit veti be a vitába. Etelka egyszerűen a naiv, beleérző, szereplőkkel együtt érző olvasó szempontjából fogalmazta meg vágyát a boldog végre, és amikor a szerző a tényszerűség követelményére hivatkozik, azzal Etelka nem tud vitába szállni. Ezzel szemben Takáts Sándor éppen a tényszerűség érvét szegezi a szerzőnek. Azt állítja, hogy a történeti hűség nem érv amellet, hogy a regénynek Görgey halálával kell végződnie. Mikszáth saját normáját használva küzd a szerzői történetalakítás ellen. A tényszerűség, vagyis Mikszáth magyarázata a regényvégek problematikusságára nem minden esetben indokolja a kései regények történetfelépítésének változását. Úgy tűnik, hogy nem pusztán a valóságnak való megfelelésről van itt szó.

Amennyiben elfogadjuk, hogy az alkotási folyamatnak része a szerzőnek olvasójával folytatott (képzeltbeli vagy valóságos) dialógusa, akkor ezek a regények felfoghatók úgy, mint egyfajta olvasásmódnak való tudatos ellenszegülés. *A Noszty fiú* lezárását és az Utóhangot értelmezve Milbacher Róbert is arra hívja fel a figyelmet, hogy a lekerekített, kiengesztelődést nyújtó befejezés elsősorban a Jókai-szövegeken szocializálódott olvasó-

16 *A Noszty fiú* lezárásával kapcsolatban lásd elsősorban Hász-Fehér Katalin: „*A vigjáték és a regény párbeszéde.*” In: Tiszatáj, 1997/1. Diákmelléklet. Valamint: „*A Noszty fiú esete Tóth Marival*” *Tanulmányok.* című kötet számos írását. Szerkesztette: Milián Orsolya. Gondolat – Pompeji, Budapest–Szeged, 2008.

17 Takáts Sándor (1860–1932) művelődéstörténész, történelemtanár. Mikszáth Kálmán barátjaként és történelmi tanácsadójaként jelentős része volt *A fekete város* történelmi háttérének kialakításában. Vö.: MKÖM 22., 249–250.

18 MKÖM 22., 249–250. o.

közönség elvárásrendjének lehetett sajátja.¹⁹ A szerelmi szálát elvágó (félbehagyó vagy nem az elvárt módon lezáró) Mikszáth-regények ellenállnak az olyan olvasási gyakorlatnak, amely saját szándékait vagy akaratát igyekszik érvényesíteni az olvasásban (és így lemond arról a közönségsikerről is, amit Jókai számára szerinte épp az olvasói elvárások kielégítése garantált).

A Mikszáth-szövegekben működő narratív sémák szerepéről és működéséről S. Varga Pál nyújtott kitűnő és továbbgondolásra inspiráló értelmezést.²⁰ S. Varga tanulmányában elsősorban azt elemzi, hogy a Mikszáth-szövegek szereplői hogyan értelmezik saját világukat bizonyos (értelmezői) narratívák, sémák segítségével. Az elemzés arra mutat rá, hogy a mikszáthi regényvilágban nincsenek megkérdőjelezhetetlen tények vagy történetek, csak bizonyos szereplők (vagy szereplői közösségek) által sémába rendezett információk: narratívák. Maguk a szövegvilágok felfoghatók úgy, mint ezeknek a narratíváknak egyfajta diszkurzív versengése, ahol azonban nincs olyan kitüntetett pont, ahonnan az egyes narratívák érvényessége eldönthető volna. Bár S. Varga tanulmánya elsősorban a szereplői világ (vagy történet) értelmezést tárgyalja,²¹ gondolatmenetét tovább fűzve lehetőség adódik az olvasói történetértelmezésben működő sémák leírására is. Az utolsó regények narrációs eljárásai ugyanúgy beindítják bizonyos jól ismert és bejáratott történet-sémák működését, mint Mikszáth korábbi szövegei, de a szöveg egy adott pontján (a fenti regények esetében ez a pont a befejezés) megakasztják ezeknek a sémáknak a működését, és kizökkentik az ismert(nek vélt) történet-sémára támaszkodó olvasási folyamatot. A sémákra támaszkodó olvasásmódnak ellenszegülő elbeszélések zavarba ejtik és megakasztják a szövegek befogadását, és eltérő olvasási stratégiák kialakítására kényszerítik a Mikszáth-regények olvasóját.

---

19 „A regény utóhangját szokás úgy olvasni, mint valamiféle realizmus melletti hitvallás dokumentumát. Az utóhang valószínűleg a folyóiratközlés olvasói visszajelzései nyomán keletkezhetett. Úgy tűnik, hogy a regény olvasói hiányolhatták a happy endet, vagyis nem tartották helyesnek a házasság elmaradását. Ez az olvasói elvárás nyilvánvalóan jelzi, hogy olyan szövegvilágon szocializálódott a közönség, amely nem engedi meg a szöveg megoldatlan nyitottságát, elvárja a szerzótől a harmonikus lekerekítést, amely mindig magában foglal valamiféle morális, társadalmi, szerelmi/magánéleti stb. kiengesztelődést. Ez az elvárásrend természetesen Jókai szövegeinek világát jellemzi legtöbbször.” Milbacher Róbert: „Mikszáth Kálmán esete Jókai Mórral, a valósággal (és talán kicsit Kemény Zsigmonddal is)”. In: „A Noszty fiú esete Tóth Marival”. Tanulmányok. i. m., 125. o.

20 S. Varga Pál: „A narratív sémák szerepe A Noszty fiúban.” In: „A Noszty fiú esete Tóth Marival” Tanulmányok. I. m., 7–29. o.

21 Rövid utalást tartalmaz szövege az olvasásban működő történetértelmezési sémák működésére is. I. m.: 19–20. o.